

ПЕРЕХІДНІ ПЕРІОДИ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ

С.Л. ЛИСЕНКОВ

Довгий час у вітчизняній теорії держави і права, як і в багатьох інших гуманітарних науках, при розгляді питань, що виникають у зв'язку зі змінами суспільно-економічних формацій, основна увага приділялась переходу від капіталізму до соціалізму. Особливості перехідних періодів між іншими формаціями практично не досліджувались¹. Така ситуація не була випадковою. Адже наріжним каменем пануючої тоді державно-правової доктрини була теза про історичну неминучість держави диктатури пролетаріату при переході до соціалізму. Основоположники розглядали її як своєрідний символ віри для своїх послідовників².

З утратою марксистсько-ленінським вченням становища монопольно пануючої державної ідеології положення та висновки її стали піддаватися масованій, але в багатьох випадках скоріше емоційній, ніж науково обгрунтованій критиці, або ж зовсім замовчувались як такі, що не існують у палітрі соціально-політичних та державно-правових учень.

На нашу думку, таке становище завдає більше шкоди, ніж користі, і тому його не можна вважати нормальним. Безапеляційне відкидання підходів, якими ще зовсім недавно всі беззастережно керувались у науковій та викладацькій діяльності, призводить до помітного зубожіння теоретичного поля вітчизняної науки, до суттєвого утруднення, а то й неможливості врахування або використання тих раціональних зерен, які містяться в ряді положень та висновків відкинутої теорії.

Як окремий випадок викладеної ситуації можна розглядати те, що певна частина нових наукових та навчальних видань вже не приділяють перебільшеної уваги явищу, яке йменувалось "диктатура пролетаріату", та пов'язаним з ним процесом переходу від одного суспільного ладу до іншого. За інерцією суттєво зменшилась увага до ряду загальнотеоретичних питань, які стосуються процесів зміни суспільно-економічних формацій та відповідних типів держави і права.

Отже, вбачається необхідність, по-перше, приділяти відповідну увагу розгляду теоретичних проблем перехідних періодів у процесі змін суспільно-економічних формацій, та, по-друге, відповідним чином

Лисенков Сергій Леонідович — професор кафедри теорії держави і права Української академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент, полковник внутрішньої служби,

висвітлювати факт існування як на протязі, так і за межами перехідних періодів диктатури відповідних класів чи соціальних груп, здійснюваної в різних формах за допомогою різних методів і ставлячої за мету досягнення різних результатів.

У науковій літературі обгрунтована точка зору, відповідно до якої перехідний між суспільно-економічними формаціями період — це певний історичний проміжок часу, упродовж якого економічні, політичні та інші суспільні відносини, що були притаманні відживаючій формації, у тій або іншій формі замінюються на відносини, які характеризують нову і, як правило, більш прогресивну формацію³.

Теоретично і практично значущими є питання про початок і закінчення перехідних періодів. Історичний досвід показує, що перехідний період припиняє своє існування тоді, коли повністю сформувались і укорінились у суспільну практику відносини нового типу та завершилось їх державно-правове регулювання. Якщо відносини старого типу ще існують, то в таких сферах і масштабах, які не справляють помітного впливу на подальший розвиток нових відносин та не дають підстав навіть припускати можливість реставрації попередньої формації.

Проблема визначення початку перехідного періоду значно складніша. Рабовласницька, феодальна та початкові етапи капіталістичної формації ґрунтуються на обумовленій походженням чи майновим станом, офіційно, юридично та ідеологічно визнаній соціальній нерівності членів суспільства, на пануванні меншості над більшістю. Наявність таких загальних рис у принципових характеристиках цієї групи формацій робить можливим виникнення і розвиток відносин або їх більш-менш суттєвих елементів, притаманних новій (вищій) формації, у надрах старої (нижчої) формації. Коли ж протиріччя між старим і новим помітно розвиваються і призводять до конфліктів у суспільстві, то нові відносини вже мають певну соціальну базу і розповсюдження. Це суттєво сприяє перемозі нового типу відносин, а новому пануючому класу полегшує шлях до оволодіння державою і встановлення своєї політичної влади.

То ж є підстави говорити про те, що при змінах рабовласницького ладу на феодальний, а феодального на капіталістичний перехід від нижчої до вищої формації започатковується ще в надрах відживаючого суспільного ладу одночасно з виникненням відносин, характерних для нової (вищої) формації. У цих випадках перехідні періоди починаються задовго до оволодіння новим пануючим класом державною владою.

Принципово інша картина спостерігається при зміні формацій, які ґрунтуються на взаємовиключних антагоністичних принципах і в яких при владі змінюють одне одного антагоністичні класи. За таких умов клас, що володіє політичною владою і розпоряджається державним апаратом, не допустить формування, а тим більше реального здійснення і розповсюдження відносин, спрямованих

на підриві повну ліквідацію його панівного становища в суспільстві. Тому формування і впровадження в життя суспільних відносин нового типу можливі лише після приходу до влади нового класу. Отже, у такому випадку започаткування перехідного періоду реально можливе лише після оволодіння новим пануючим класом політичною владою і державним апаратом.

Перехідним періодам притаманний опір з боку класів, які відходять з історичної арени, і цей опір тим більший, чим менше ідеали та цілі нового соціального лідера та основні підвалини нової формації мають спільного з ідеалами пануючого на даний момент класу і принципами старого ладу. Природно, що рівень цього опору визначає силу наступального тиску з боку класу, який стверджує своє панування, та жорстокість тих конкретних заходів, до яких він вдається після оволодіння політичною владою. Це повністю підтверджується світовим досвідом: найбільочісними періодами були переходи від капіталістичної до соціалістичної організації суспільства. Адже організаційні засади і форми здійснення політичної влади, практичне започаткування економічних відносин, характерних для суспільства, яке в принципі відкидає приватну власність, не могли практично формуватись, проходити свого роду апробацію і коригування з метою їх удосконалення в умовах суспільства, що ґрунтується на цій формі власності. Антагоністичні протиріччя між новим і старим при цьому не допускали їх паралельного співіснування.

В інших випадках, при зміні формацій по лінії: рабовласницький лад — феодалізм — капіталізм, існуючі та ті, що приходять їм на зміну формації, ґрунтуються на принципах та ідеях, яким притаманна деяка спільність. Завдяки цьому, у певних межах, можливе формування і фактичне здійснення початкових форм нових економічних і політичних відносин ще за умов відживаючої формації. Тому і перехідні періоди у цих випадках мають суттєво меншу напругу. Але і тут протистояння між новим і старим може розвинути до крайніх меж. Досить лише згадати перипетії розвитку буржуазних революцій в Англії та Франції.

Взагалі, історичний досвід показує, що чим вищий ступінь переходу по лінії рабовласницький — феодальний — капіталістичний — соціалістичний лади, тим менше вбачається загальних рис між старим і новим, і, відповідно, об'єктивно обумовлюється вищий рівень протистояння між ними з усіма впливаючими з цього наслідками.

У процесі перехідного періоду, вже після завоювання політичної влади, новий пануючий клас удається до заходів, які б у найбільшій мірі забезпечували його провідне становище в суспільстві. З одного боку, ці заходи спрямовані на утвердження в економіці, політиці та в інших сферах саме тих типів відносин, які відповідають його ідеалам і інтересам. З другого боку — всіляко сприяють усуненню соціальних сил, що зорієнтовані на відносини старого типу і тому

утруднюють втілення життєвих ідеалів. Звичайно, перш за все йдеться про соціальні сили та відносини, які визначали сутність попередньої формації.

Дії пануючого в суспільстві класу, спрямовані на утримання і постійне зміцнення своєї державної влади, за своєю сутністю і є виразом його диктатури. Після досягнення вказаних цілей і ліквідації загрози реставрації старого ладу потреба в диктатурі щодо усунутого від панування класу відпадає. Це не означає, що пануючий клас у всіх випадках перестає здійснювати заходи по забезпеченню своєї провідної ролі у суспільстві. Але ці заходи здійснюються вже виключно в межах і за правилами, притаманними відносинам нової формації і щодо соціальних опонентів, що породжені саме цими відносинами, у тому числі — і проти новоявлених претендентів на соціальне лідерство.

Отже, з урахуванням історичного періоду існування та їх соціальної спрямованості, на нашу думку, є підстави розрізнити три етапи здійснення диктатури пануючого класу.

По-перше, це диктатура, що здійснюється новим пануючим класом в умовах перехідного періоду і яка спрямована, перш за все, проти соціальних опонентів та відносин, породжених старим суспільним ладом. Така диктатура перехідного періоду притаманна всім без винятку відомим процесам переходу від одного суспільного ладу до іншого і здійснюється в період усунення старих та утвердження нових відносин.

По-друге, це диктатура, що здійснюється пануючим класом після вирішення завдань перехідного періоду, у процесі розвитку нової формації і спрямована проти опонентів та відносин, що породжені вже за умов нового ладу, але ще не зазіхають на лідерство пануючого класу. Таке здійснення панівної ролі певного класу, яке можна назвати диктатурою періоду розвитку, з більшою чи меншою визначеністю характерне для всіх формацій. Необхідність в її здійсненні відпадає із створенням дійсно демократичної правової держави і громадянського суспільства.

По-третє, це диктатура, необхідність в якій виникає після того, як даний лад вичерпує ресурси свого поступального розвитку і в його надрах починають зароджуватись і зміцнюватись передумови до переходу до нової, вищої формації. Така диктатура - диктатура періоду занепаду — спрямована проти класу, який претендує на роль нового лідера в суспільстві і прагне до перебудови його на основі нових цілей та ідеалів.

Розпад СРСР та складні соціально-політичні процеси, які відбуваються зараз, виявили можливість повернення (з відповідним

коригуванням, яке враховує світовий досвід) до ідей і принципів організації і функціонування суспільства, яке абсолютно протилежне тому, що з величезними труднощами вкорінювалось більш ніж 70 років. Отже, ми маємо приклад нового перехідного періоду від суспільства, заснованого на відкиданні, причому в самих різних формах, приватної власності, до ладу, який розглядає її як головну цінність, основу свого існування і розвитку. Виходячи з антагонізму означених принципів, можна було б чекати високого рівня протистояння прихильників цих ідей в нашому суспільстві з самого початку перехідного періоду. Цього не відбувається, що, на нашу думку, можна пояснити рядом причин.

По-перше, після більш як семидесятирічного існування суспільства, заснованого на запереченні приватної власності, рівень добробуту народу виявився вкрай низький на тлі політичних досягнень великої групи країн, що виходять із протилежного принципу. Це служить для більшості населення переконливим аргументом на користь утримання від опору перехідним процесам.

По-друге, результати "перебудови" і несправджені очікування швидких змін на краще за останні роки привели більшість населення країни від бурхливого виписку політичної активності до соціальної та політичної пасивності.

По-третє, виникнення великої кількості політичних партій розпорошує прибічників протилежних позицій на невеликі групи, не дає їм можливості об'єднатися навколо єдиних центрів і стати згуртованими і впливовими політичними силами. Тому і з'ясування позицій між ними відбувається лише з приводу конкретних казусів, що не може захопити до протистояння широкі кола населення.

На нашу думку, врахування викладених тут положень буде сприяти більш глибокому і різнобічному дослідженню та викладанню проблем, пов'язаних зі змінами суспільно-економічних формацій та відповідних історичних типів держави і права.

¹ Показовою є в цьому плані монографія "Теория государства и права" (М., Изд-во АН СССР, 1962), в якій питанням, пов'язаним з висвітленням переходу від капіталізму до соціалізму і відповідних змін у типі держави, присвячена спеціальна глава обсягом майже 50 сторінок, тоді як перехідні періоди між іншими формаціями практично не розглядаються. Див., також, Сурилов А.В. Теория государства и права. Киев-Одесса: Вища шк., 1989. С. 146-148.

² Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 28. С. 427; Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 39. С. 73; Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое государство. М.: Юридическая литература, 1972. С. 29-37 та ін.

З Див.:, наприклад, Петров В.С. Тип и форма государства. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1967. С.24-36.